

Modernite Bağlamında Sosyal Bilimlerde Araştırma Etiği:

Orada Bir Özne Var Mı?¹

Özge Soysal

Sosyal bilimlerde araştırma ve yöntem sorunu insan varlığını ve dünyayı algılama, tanımlama, anlamlandırma biçimlerinden bağımsız değildir. Yine başlı başına bir yöntembilim sorunu olan ve onun da ötesinde insan-nesne ilişkilerini, içerisi-dışarı algısını belirginleştirmeye yarayan gözlem de bu varlığı anlamlandırma biçimleriyle iyiden iyiye bağlantılıdır. Söz konusu olan insani bilimler olduğunda bilgi ve hakikat gibi temel iki sorunun birbirini kendiliğinden tamamlamadığıyla karşılaşırız. Öznenin bilgi ve hakikat arasındaki bu bölünüşüyle belki de hem en doğrudan hem de en kaçamak karşılaştığımız yer, öznel arzuya ve söze çağrıda bulunduğumuz klinik uygulamadır. Ama klinik uygulamanın bizzat çalışma nesnesi olan “bilinçdışı”, eksikli olan ve Lacan’ın psikanalize dâhil ettiği şekliyle yitirilmiş bir nesnenin, nesne a’nın etrafında kurulmuştur. Eğer söz konusu olan ne sadece gösterenle işaret edilebilir simgesel bir nesne ne de salt düşlem aracılığıyla kurgulanabilir imgesel bir nesneyse, bu nesne hakkında bir bilgiye sahip olmak nasıl mümkün olacaktır? Dahası hakikati tüm bir klinik çalışmanın harekete geçirdiği bu (kayıp) nesne üzerine dayandırmak bilimsel açıdan ne kadar güvenilir ve geçerlidir?

“Stil” ve Aktarım

Stil sorunu öznenin bu imkânsız nesne karşısında aldığı konumlarla ilişkilidir ve bu aynı zamanda öznel koşullarının sınırları içindeki ölümlü öznenin tahammül edilemez –zira imkânsız- olanla nasıl başa çıktığıyla yakından ilgilidir. Fakat buradaki nasıl sorusunun cevabı yalnızca hangi yöntem sorusunu değil, nesnesi tam da tanımlanamaz olduğundan psikanalize has bir “stil” sorusunu da dâhil eder. Freud, Goethe, Shakespeare, Leonardo da Vinci gibi yazar ve sanatçılardan esinlenirken, psikanalizin nesnesine dair bir fikir sahibi olmak isteyen okuyucusuna da sık sık edebiyatçılara, özellikle de şairlere başvurmasını salık verir. Freud’un belki de kendisinin dahi farkında olmadığı edebi yazım stilini ortaya çıkaran Lacan’ın keşfi ise, aslında psikanalizin *yazılmakla birlikte yazılmamaya devam eden* nesnesi, bir diğer deyişle semptomu üzerinedir. Lacan bu durumda kliniğin tanımını doğrudan *“dayanılması imkânsız olarak gerçek”*le bir tutar. Başka bir deyişle klinik, sözcüklerin belirlediği sınırların ve düşlemlerde tekrar eden kurguların sağladığı bilginin ötesinde, özneyi kendi hakikatindeki bilinmezle karşılaştırır. Bilginin her türlü eminliğine, genelleyiciliğine ve kapsayıcılığına karşılık bir o

¹ Bu yazı *Eleştirel Psikoloji Bülteni*’nin “Psikolojide araştırma ve yöntem tartışmaları” sayısında (sayı:5, Nisan 2014) yayınlanmıştır.

kadar tekinsiz, tekil ve uçuşkan olan bu unsur, psikanalizden farklı olarak psikoloji ya da psikiyatri gibi niceliksel yöntemlere dayanan bilim dallarının tam da dışlayarak güvenilirlik ve geçerliklerini temellendirdikleri bir unsurdur. Aslında bu dışlama, bilgiye indirgenemez olanı sınıflandırma ve istatistiğe dökme biçimi altında beliren bir “şeffaflık tutkusudur”². Ve bu tutku tarihsel olarak İkinci Dünya Savaşı’ndaki Yahudi soykırımının ve hemen akabindeki Hiroşima ve Nagasaki’ye atılan atom bombalarının (1945) insanlık tarihinde bıraktıkları izin bir mirası olarak ortaya çıkmıştır. İnsanın yıkıcı gücünün gelebileceği en üst düzeyi temsil eden bu dönüm noktası, ölüm ve yaşam gibi temel varoluşsal sorunsallarla ilgili sosyal ilişkileri şekillendiren iki önemli sarsıntıyı da beraberinde getirmiştir: Ölümün kitlesel olarak teknolojik ve yönetsel idaresi ve bununla birlikte gelişen genetik deha yani klonlama teknikleri. İnsanı yaşam ve ölüm karşısında Tanrılaştıran ve sırtını modern tıbbın teknik gelişmelerine dayayan bu yeni oluşan sosyallikteki hâkimiyet ve bilme iddiası, bundan böyle her türlü bilginin ölçülebilir ve denetlenebilir bilimsel bir sisteme dayanmasını da neredeyse zorunlu kılmıştır³. Böylelikle şeffaflık ve bunun sağlayıcısı olan istatistik tutkusu, özneli sadece bedenlerinin gerçeğinde değil, aynı zamanda ruhlarında da öldüren yeni bilimsel yöntemlere dönüşür⁴.

Öznenin ona verilen etiketten her zaman daha fazlası olduğunun kabulü, onun ruhsal determinizminin basit bir neden-sonuç ilişkisine indirgenemeyeceğinin bir göstergesidir. Lacancı kuramın özne varsayımı gösterenler arasındaki bir temsiliyet hareketine dayansa da özneyi daima bir başka gösteren için temsil eden temel gösterenler, kayıp nesneyi de içeren bitimsiz bir dolaşımda yer almaktadır. Bu, bilinçdışında özneyi temsil eden ve öznel hikâyeye yörüngesini veren ayrıcalıklı gösterenler olmakla birlikte, hiçbir gösterenin ne tek başına ne de salt ikili bir nedensellikte yer alamayacağını belirtir. Çünkü bilinçdışını mümkün kılan tam da geçici olan yani Lacancı tabirle yazılmaya karşı yazılmamaya devam edendir. Öznenin bir gösteren tarafından diğer bir gösteren için

² Bilinmezlik ve belirsizlik gibi çelişkili anlamlara yer bırakmama, buna karşılık nesnesini tam olarak tanımlama, temsil etme, sınıflandırma, eşitleme, farklı değişkenleri denetleyebilme anlamında “şeffaflık tutkusu” terimini kullanıyoruz. Bu tutku aynı zamanda “marazi” ya da “sorunlu” olarak görülen unsurların M. Foucault’nun çalışmalarında ayrıntılarıyla gösterdiği gibi karşılıklı olarak hem bireysel hem de toplumsal dinamiklerden elenmesi, dışlanması gerekliliğini doğurmuştur. Yüzyılımızın bilimsel söyleminin veri, bulgular ve tanı konusunda “transparan” olmakla övünmesi, çoğu üniversitede nitel araştırmaların yeteri kadar bilimsel bulunmaması sıklıkla karşılaştığımız örneklerdendir. Hâlbuki akademi geleneğinin kurucusu sayılan Sokrates, bilimselliğin şifrelerden, sayılardan ve mutlak tanımlamalardan değil, tartışma ve ussal eleştirilerden geçtiğini, bunun da ancak sanılar ve hakikat arasındaki ayrımları yapabilmekle olanaklı olduğunu göstermiştir. Biz bunu konumuz gereği sanılar ve öznel hakikat arasındaki ayrım olarak da okuyabiliriz.

³ Konuyla ilgili ayrıntılı bir inceleme için P. Legendre, C. Lanzman, S. Lesourd, R. Gori, G. Pommier, C. Hoffmann, J. P. Lebrun gibi yazarların çalışmalarına bakılabilir.

⁴ Bu açıdan bakıldığında İkinci Dünya Savaşı’nın 19. ve 20.yy modernizmleri içinde dünyadan ve insan varlığının insanileşme süreçlerinden Adı ve Ölümü silmesi bakımından insanlık tarihinde çok daha keskin ve radikal bir belirlenime sahip olduğunu öne sürebiliriz. İnsan varlığını insanileştiren ölümü yok sayması değil, tam tersine ölüleriyle ilgilenmesidir. Bu bağlamda Yahudi Soykırımının toplu imhaları dünya tarihindeki “kökensel bir olaydır”. Ülkemizde yaşanan Hasan Ferit Gedik’in Armutlu’da bekletilen cenazesi, tekil bir örnek olsa da insanlardan onları insanileştireni almak anlamında bu kökensel olayın tezahürlerinden biridir.

temsil edilmesi, aslında öznenin ikinci bir gösteren için değil, potansiyel olarak bulunan ve henüz keşfedilmemiş diğer tüm gösterenler bütünü için temsil edildiği anlamına gelir. Psikanalitik çalışma tam da bu koşullu nedenselliğin dışında öznel deneyimin açılabilceği gösterenler bütünüün aynı zamanda çoklu anlamlarının, dilin şaşırtıcı bileşenlerinin araştırılmasıdır. Tek ve Evrensel olan her zaman son bir anlamı işaret ettiklerinden, psikanalitik yöntemin etiği evrenselin, kolektif olanın ya da ahlaki normların iyisini ya da Doğrusunu referans alarak değil, “*öznenin arzusunu terk etmemesi*” üzerine kurulmuştur. Yine de burada bir parantez açalım, zira söz konusu olan öznenin bir dileği her ne pahasına olursa olsun gerçekleştirmesi ve bunu yaparken de kendisini her türlü etik kaygıdan muaf tutması değil, bireyin onu diğerlerinden ayırt eden ve farklılaştıran öznel, kendisine has unsurun peşinden gitmesidir. Bu durumda tekil olanı evrenselin karşısında korumak ve kuramı uygulamada sınamak klinik etiğin bir zorunluluğu haline gelir. Çünkü her şey aynı ve tek bir anlama sahip olduğunda anlamın olduğunu söyleyemeyeceğimiz gibi, hiçbir anlamın olmadığı ya da her türlü anlamın havada uçuştığı, her şeyin her türlü anlama gelebileceği durumda da anlamdan bahsedemeyiz. Oysaki anlamın ikili ya da çoklu olduğunu söylemek bu önermelerden daha farklı bir şeyi işaret eder ve hakikatin bu durumda her zaman tamamlanmamış ve kısmi kalacağını yapısal ve etik bir sonuç olarak kaydeder.

Lacan, nesnesi “nesne a” olan bir bilimin metodunun ne olacağı sorusunu aslında tüm yapıtı boyunca tartışır, çünkü bu aynı zamanda bilgiyi aktarmanın farklı tarzlarını da tartışmaya açmaktır. *Seminerleri* boyunca Lacan’ın kullandığı matematiksel formülleştirmeler ve de topolojik figürler kuramsal, didaktik bir açıklamanın ötesinde, gösterilebilir bir işleyişin –bilinçdışı öznesinin işleyişinin- olası düğümlenişlerini ve kopuşlarını işaret eder⁵. Yani söz konusu olan kesinlikli bir bilgiyi öğreti biçiminde ya da metaforik örneklemelerle aktarmaktan ziyade, öznel deneyimin çaresizce durup dayandığı ya da bilinçdışının öngörüsüzce açılıp kapandığı noktaların zihinsel bir alıştırmasını yapmaktır, tabii biraz da kaygıyla karışık. Bu aslında “bilinçdışının bilgisi” ve “bilinçdışı üzerine bilgi sahibi olmak” arasında yapılan en temel ayrımlardan birine yol açar ve yine Lacan tarafından “analist olma arzusu” ve “analistin arzusu” ya da “öznenin ancak var-sayılabılır olması” ve “özne üzerine bilgi” arasındaki farklılığa getirilen denk olmayışlardır. Psikanalitik bir araştırma yöntemi için en uygun gözüken projektif testlerde bile testi yapanın “bilinçdışı arzusunun” araştırmadan muaf tutulması ve sadece cevap verenin öznelliği çerçevesinde bir değerlendirme yapılması, bu uygunluğun derecesini sorgulamaya yeterdir. Çünkü bu en basitinden analistin yorumuyla etkilediğinin -daha ziyade bir kopuş üretmesinin- sadece analizan olmaması, analistin de bu analitik edim sayesinde nasıl bir kırılma ve değişiklik yaşadığının psikanalitik sorgulama açısından önemli olmasıdır. Diğer bir sebep de klinik bir karşılaşmada belki de ilk andan itibaren kurulan aktarım ilişkisinin, bir bilme şekli olarak analistin

⁵ Halka, Klein şişesi, Möbius bandı, Boromeen düğüm bu topolojik figürlerden bazılarıdır.

formasyonundan değilse de onu şu ya da bu formasyona yönelten arzusundan bağımsız gelişmemesidir. Aynı şey bilimsel bir araştırmaya bakış açısında da geçerlidir. *Araştırma konusu* her ne üzerine olursa olsun, *araştırma nesnesi* yazılanların arasında bir özne varsaydığından, ancak yazarın “stilinin” aldığı güzergâhta ve yine anlatının düğümlenip, kesintiye uğradığı, vurguların şiddetinin hareketlendiği anlarda belirir. Konu konuyu, soru soruyu açsa da etrafında halkaları genişleterek dönülen, kelimeleri kazanmak pahasına kaybedilen şu tarifi mümkün olmayan arzu nesnesidir. Şairlere referans, ki buna başta sinema olmak üzere sanatın her türlü dalını eklemeliyiz diye düşünüyorum, bir şiir gibi metonimi ve metaforlarla işleyen bilinçdışına yapılan bir atıftır da. Bu tam da kelimelerle ilişkilene biçimi açısından bir kadının ya da erkeğin değil ama temsile direnen kadınının, kelimelerinden hem ayrılmamış hem de onları bir bıçak gibi koparan kadınsı zevkin yazısıdır.

“İnsanlık Krizi” ve Yeni Bir Stil Olarak Gezi Direnişinin Düşündürdükleri

Öznellik, öznenin onu belirleyen her türlü nedenselliğe karşı çıkışıyla oluşur. Ama bu sadece ebeveynlerin hikâyesine, geçmişin yüküne, ona atfedilen anlamlara ve belirlenen yere bir karşı çıkıştan ibaret değildir, özne olmanın özgürlüğünün ve sorumluluğunun başka türlü bir anlam kazanamamasındandır. Gerçekten de “yapı” kavramı bu açıdan psikanalizde yalıtılmış ve kemikleşmiş bütünsel bir kendilikten çok psikoz, nevroz ya da sapkınlıklar olsun, öznenin ona dışarıdan dayatılana cevap verme biçimlerini, Ötekinin talebine “hayır” deme şekillerini ifade etmesi bakımından özeldir. Özne, olduğu haline ancak ona klinik, sosyal, ahlaki ya da evrensel olarak dayatılan kalıpları olumsuzlayarak ulaşabilir. Bu aynı zamanda öznenin onu özne yapan ve ayırt edici semptomunu ya da genel olarak şikâyetini belirleyen şeyin sorumluluğunu almasıdır da. Bu durumda söz konusu olan başına gelenlerden ne masum ne de mağdur bir öznedir; tam tersine özgürlüğünü öznel yükümlülüğünden sıyrılmayarak bulan bir öznedir. Bu açıdan bakıldığında psikanalitik yöntemin insanı büyüten, daha doğrusu olgunlaştırıcı bir tarafının olduğunu öne sürebiliriz. Bu kişinin kendisi ya da semptomu hakkında nesnel bir bilgiye erişmesinden ziyade, kendisiyle ve semptomuyla yaşamayı bildiği bir olgunlaşmadır. Aslında semptomdan bahsederken de aynı yapı kavramında olduğu gibi bütünsel bir kendiliğe değil, yukarıda değindiğimiz üzere aynı anda birden fazla anlama gelebilecek, kişinin birbirinden farklı hatta birbiriyle çelişkili, tutarsız ve zıt yönlerini ortaya koyan bilinçdışı bir oluşuma işaret ediyoruz.

Bu bir yandan insanı, daha genel anlamıyla varlığı içinde taşıdığı zıtlıklarla, imkansızlık ve imkansızlıklarla ele alan 19. yy. modernizminin, özneyi kaçınılmaz bir bölünüşle tanımlayan psikanalizin doğuşunu nasıl hazırladığını da açıklar. Freud’un giderek yayılan ve serpilen 20.yy. modernizminin ortalarına doğru (1938) kaleme aldığı benliğin bölünüşü çalışması, psikoz ve nevroz arasındaki ilişkiler de dâhil olmak üzere, öznenin ruhsal gerçeklik ve dışsal gerçeklik, bilinç ve bilinçdışı, haz ve

hoşnutsuzluk arasında nasıl bölündüğüyle ve insanın içinde taşıdığı bu yarığın büyüklüğünün patolojideki belirleyiciliğiyle ilgilidir. Benliğin ya da öznenin bu kaçınılmaz bölünüşü neyin pahasına ya da kazanımınadır? Bu Freud'un en az 19. yy. modernistlerinden Marx, Nietzsche yahut Dostoyevski kadar ilgilendiği bir sorudur ve çözüm sonlu ve sonsuzu barındıran insanın ne birbirinden kopuk sınırsız bölünüşlerinde ne de öznelliğinin teminatı olan farklı boyutların varlığının inkârındadır. Bunlar Lacan'ın Gerçek, Simgesel ve İmgesel olarak tanımladığı ve ruhsallıkta her biri birbirinin içine geçmiş olarak bulunan üç boyuttur ve bize anlamın insan yaşamında neden tek boyutlu olamayacağını da bir ipucunu verirler. Çünkü bu bir nevi insanın sonlunun içine hapsolmasıdır ve böylesi bir durumda da çoğu kez payına düşen ya depresif bir içe çekilme ya da yoğun ve ani patlamalardır.

İnsan varlığına beden imgesini kazandıran ve bu imgenin sürekliliğini veren imgesel boyut, aynı zamanda özneyi kurguladığı düşlemlerin yansımasıyla adım atmaya, nesneye cesurca yönelmeye ve edime başvurmaya iter ve anlaşılacağı üzere tüm bu hareketlerin temelinde tamamlanma düşlemini barındırır. İnsan varlığının hem dünyayla hem de diğerleriyle ilişkilerini düzenleyen başta dil olmak üzere her türlü simgesel referans ise öznenin tarihselliğini oluşturan anlatının, anlatı olabilmesini yani birbirini takip eden başlangıçları, sonları, tekrarları ve kırılmaları içeren düğümleyici noktaları sağlar. Fakat Hegel'in de yazdığı gibi (akt. Pommier, 2001) insanın gözlerine baktığımızda keşfettiğimiz bir karanlık vardır ve bir gece gibi içine daldığımız bu karanlık, aynı zamanda dünyanın korkutucu karanlığı, öznenin ruhsallığından dünyaya fırlattığı ve her seferinde kapısını çalan Gerçek'tir. Bu birbirinden farklı üç düzlemin birlikte bulunamayışı ya da herhangi birinin eksikliği ya ruhsallığın Marcuse'un tabiriyle tek boyuta indirgenmesine ya da çözünmesine yol açar.

Bireysel psikolojiyi sosyal psikolojiden ayırmayan Freud'dan ve bilinçdışını Ötekinin söylemi olarak tanımlayan Lacan'dan hareketle, bu üç boyutun birlikteliğinin aynı zamanda sosyal bağın oluşumunu da belirlediğini ve herhangi birinin yokluğunda toplumsal yapıda ya homojenleşme ya da parçalanma gözlemlenebileceğini öne sürebiliriz. Bu aslında çelişkileri içinde taşıyan ve varoluşuna anlam bulma çabasıyla bitmek bilmeyen tutarsızlıklara ve belirsizliklere toslayıp, yine de bu çalkantılardan umudu sürdürerek çıkmaya çalışan modern insandan farklı olan postmodern kültürde her türlü simgesel referansın sorgulandığı ve hangi türden olursa olsun her üretimin ve ilişkinin "kendi kendine işaret ettiği" bir kapalı döngünün habercisidir (Connor, 2001). Modernliğin hem kendisine ait çelişkilerinden ve dinamiklerinden gelen hem de onu anlamsızlaştıran bu kırılma, geçmişin nostaljisinden arınmaya çalışırken, zamanı da hızla yakalanması gereken bitimsiz ve parçalı bir imkanlıklar bolluğuna dönüştürür. Lacan'ın tam da İkinci Dünya Savaşı'nın akabindeki çalışmalarında işaret ettiği *modernite* ve *psikoz* ilişkisi, "simgeselin buharlaşmasıyla" ilişkilerde sıradan hale gelen temassızlığı ya da ayırışamamayı vurgular (Julien,2000). Kültürel referanslardan arınma ve insanileşmeyi sağlayan simgesel değerlerin boşluğu yerini hemen ivedilikle değişebilen geçerliliklere,

en küçük ayrıntısına kadar içinde kaybolduğumuz bürokratik prosedürlere ve süreçten yoksun pratik davranma şekillerine, dahası neyin doğru neyin yanlış olduğunu söyleyen hakikat bilirkişilerin, guruların, diktatörlerin ve çeteleşmelerin türemesine bırakır. Ve bu durumun kendisi artık içinde anlam bulabilme umuduyla değil de beyhudelikle çırpındığımız bir çelişkiler yığının ve beraberinde getirdiği bir kavram karmaşasına yol açar. Bu karmaşanın hem nedenlerinden hem de sonuçlarından biri başta Simgesel boyutun yanlış anlaşılmasıdır. Oysaki simgesel, ne salt bütünleyici bir söyleme ya da merkeze indirgenebilir, ne her şeye kadir tümgüçlü bir Babaya ne de cismani bir otoriteye. Simgesel, imgesel ve gerçekten farklı ve ancak onlarla birlikte olarak, katıksız bir farklılaşmanın ve ayrışmanın, dolayısıyla da eksikliğin garantisidir. Bu hem insandaki farklı dinamiklerin hem de sosyal bağdaki çoğullukların ayrışarak bir arada olabilmelerini sağlayan bir konsensüs işlevi görür. Yine de nasıl bir ayrışmadan bahsettiğimizi açmakta yarar var çünkü söz konusu olan postmodern tüketim ilişkilerini belirleyen birbirinden kopuk bir alternatifler çokluğunu ve bunlardan her birinin kapalı bir sistemde kendi otoritesini kurup, egosunu şişirdiği telaşlı bir tanınma hırsını belirtmekten uzaktır. Ayrışabilme ne ötekinin içinde eriyip kaybolmadan ne de bozguna uğratmayı düşlediğimiz tehditkâr bir dışsallık yanılsaması yaratmaksızın “ile olabilme” (Nancy, 2012) halini sürdürebilmektir.

Öyle görünüyor ki Gezi Parkı’nda başlayan direnişin belki de en göze çarpan ve heyecan verici dinamiklerinden biri bunca zamandır birbirinden bihaber olan ve kendi yalıtılmışlıkları içinde kalmış insanların, grupların, örgütlerin her türlü sosyal, jenerasyonel ve söylemsel farklılıklarına rağmen birlikte durabilme ve ortak bir “anlatıda” birleşebilme özleminin bir hareketi, Ötekinin talebine keskin bir “hayır” deme isyanıydı. Bu belki de sadece Türkiye’yi ilgilendiren bir “krizden” öte, tüm insanlığın içinde bulunduğu bir “insanlık krizi”ne de işaret ediyor. Çoğullukları üretirken onları sadece kendi bağlamlarına hapseden, çeşitlilik ve olanaklılıkları arttırırken, deneyimlerin dolayım lanıp, genişleyebileceği biçimleri sınırlandıran, hatta doğru-yanlış ikiliğine indirgeyen bir tavır öznelliği ancak sürdürülebilir. Üstelik, simgesel temsilleri geçmişin hortlaklarına dönüştüren sözsüz anlatılar metonomisi, nesnesi ve derdi olmayan konular, birbirini takip eden deneyimlerin ya da bilgilerin toplamına eşitlenen özne anlayışı karşılaşmaksızın çarpıştığımız bir sosyalliği ve çoğu kez şiddetli dışavurumları olan bir kimlik arayışını da beraberinde getirmektedir. Neredeyse ispatı olmaksızın “seni seviyorum” bile diyemeyişlerin, insanlığı artık içinden çıkmaya zorladığı bir krizle karşı karşıya bıraktığı ve umulur ki sadece dışımızdaki kapalı devrelere değil, kendi ruhsallığımızdaki krallıklara da bakmaya çağırdığı bir gerçektir. Çünkü sözün yasası içinde yaşamak ve insan olmanın koşulunu sözde bulmak, olmayanı mevcut kılan sözün her zaman ardında bir namevcudiyet barındırdığını kabul etmek anlamına gelir. Bu durumda insan olma çabasında birbirimize hatırlatabileceğimiz ve koruyabileceğimiz yegâne öncelik ve üstünlük, son sözü ya da mutlak olanı söyleyebilmenin mümkün olmadığı eksikliğin yeridir.

Kaynaklar:

Abelhauser, A. (2004). L'éthique de la clinique selon Lacan. *L'Evolution Psychiatrique*, 69, 303-310.

Berman, M. (2011). *Katı olan her şey buharlaşıyor. Modernite deneyimi.* (Ü. Altuğ, B. Peker, Çev.). İstanbul:İletişim Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1982).

Connor, S. (2001). *Post-modernist kültür. Çağdaş olanın kuramlarına bir giriş.* (D. Şahiner, Çev.). İstanbul: YKY.

Freud, S. (1938/2002). Le clivage du moi dans les processus de défense. *Résultats, idées, problèmes II* içinde (282-286). (R. Lewinter, J. -B. Pontalis, Frs. Çev.).

Harari, R. (2001). Inconscient: Clivage; Sinthome: Clinamen. *La clinique lacanienne*, 1/5, 47-61.

Julien, P. (2000). Psychose et modernité. *Psychose, Perversion, Névrose. La lecture de Jacques Lacan* içinde (23-32). Ramonville Saint-Agne:Érès.

Lacan, J. (1966/1999). La science et la vérité. *Écrits II* içinde (335-358). Paris: Le Seuil.

Lebrun, J.P. (2013). Une crise de l'humanisation. *La lettre de l'enfance et l'adolescence. Entre adolescent et adulte: quelle rencontre?* içinde (21-32). Ramonville Saint-Agne: Érès.

Nancy, J.L. (2012). *Demokrasinin hakikati.* (M. Erşen, Çev.). İstanbul: Monokl Yayınları.

Pommier, G. (2001) "Transparance": Bon prétexte pour petits meurtres d'ames. *La clinique lacanienne*, 5, 163-165.